

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ (НАГЛЯД) ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PUBLIC CONTROL (SUPERVISION) OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR IN CONDITIONS OF MARITIME

Веселов М.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін

Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

Пилипів Р.М., к.ю.н.,
доцент кафедри права та гуманітарних дисциплін

Івано-Франківська філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Стаття присвячена одній зі складових демократичного цивільного контролю – громадському контролю (нагляду) за діяльністю органів сектору безпеки і оборони. Контроль з боку громадян є однією з вихідних засад демократичної держави і покликаний забезпечити верховенство права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України. Але не такою вже однозначною видається зовнішня оцінка цього напрямку реформування збройних сил й оборонного сектору нашої держави. Зараз, в умовах війни і запровадженого на території всієї України воєнного стану виникає закономірне питання не лише про ефективність, а й допустимість реалізації окремих форм цього виду контролю (нагляду). Тож, метою цієї статті є аналіз нормативно-правових передумов здійснення громадського контролю (нагляду) за сектором безпеки і оборони в умовах дії правового режиму воєнного стану. За результатами дослідження встановлено, що в умовах дії правового режиму воєнного стану значення громадського контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони в цілому не втрачається. Але, враховуючи специфіку зазначеної сфери правовідносин, в інтересах національної безпеки закон: по-перше, суттєво обмежує доступ до більшої частини інформації, яка стосується конкретної діяльності органів сектору безпеки і оборони; по-друге, надає додаткові повноваження державним органам (військовому командуванню, військовим державним адміністраціям) щодо обмеження здійснення окремих правових форм чи взагалі припинення діяльності певних суб'єктів здійснення громадського контролю (нагляду); по-третє, переорієнтує діяльність суб'єктів громадського контролю (нагляду) з питань моніторингу більш на сприяння зміцненню оборони держави та захисту населення.

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, громадський контроль, сектор безпеки і оборони, воєнний стан, Збройні Сили України.

The article is devoted to one of the components of democratic civilian control – public control (supervision) over the activities of the security and defense sector. Control by citizens is one of the basic principles of a democratic state and is designed to ensure the rule of law, legality, accountability, transparency of security and defense and other bodies whose activities are related to the restriction of human rights and freedoms, promote their effective activities and performance of their functions, strengthening the national security of Ukraine. But the external assessment of this direction of reforming the armed forces and the defense sector of our state does not seem so unambiguous. Now, in the conditions of war and the martial law imposed on the territory of all Ukraine, a natural question arises not only about the effectiveness, but also the admissibility of certain forms of this type of control (supervision). Therefore, the purpose of this article is to analyze the legal prerequisites for public control (supervision) of the security and defense sector under the legal regime of martial law. According to the results of the study, in the conditions of the legal regime of martial law, the importance of public control over the activities of the security and defense sector as a whole is not lost. However, given the specifics of this area of legal relations, in the interests of national security, the law: first, significantly restricts access to most of the information related to the specific activities of the security and defense sector; secondly, it gives additional powers to state bodies (military command, military state administrations) to limit the implementation of certain legal forms or to terminate the activities of certain subjects of public control (supervision) in general; thirdly, it will reorient the activities of the subjects of public control (supervision) on monitoring issues more on promoting the strengthening of state defense and protection of the population.

Key words: democratic civil control, public control, security and defense sector, martial law, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Так сталося, що в умовах військової агресії з боку країни-окупанта, з урахуванням надання допомоги нашій державі країнами Європи та США (у вигляді озброєння, навчання українських військових), збройні сили та увесь оборонний комплекс України, де-факто, все більше наближається до так званих стандартів НАТО. Втім реформування військової складової системи національної безпеки і оборони України передбачає не лише підвищення оперативно-технічної сумісності Збройних Сил України (далі – ЗСУ) зі збройними силами НАТО, а й зміцнення демократичного і цивільного контролю над ними (п. 3, розд. II Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 09.07.1997 р.).

На веб-сторінці Проектного офісу реформ Міністерства оборони України зазначено: «*Цивільний контроль над збройними силами й оборонним сектором* – невідмінна ознака демократичної країни. Він гарантує, що армія виконує волю громадянського суспільства та є відкритою та зрозумілою структурою, яка слугує винятково інтересам народу. Запровадження сучасних концепцій

цивільного контролю в ЗСУ є особливо важливою частиною реформи» [1]. Зауважимо, що мережа партнерства Україна – НАТО розрахована на максимальне охоплення громадськості, зокрема залучення громадських організацій до реформування та вдосконалення механізму здійснення контролю над сектором безпеки [2, с. 115]. Законодавець у ст. 4 Закону України «Про національну безпеку України» «*громадський нагляд*» включає до системи демократичного цивільного контролю та розглядає його як окремий напрям. Але не такою вже однозначною видається зовнішня оцінка цього напрямку реформування сектору безпеки і оборони нашої держави. На думку міжнародних незалежних експертів, Україні ще не вдалося побудувати повноцінну систему демократичного цивільного контролю з чітким розмежуванням відповідальності між цивільними органами державної влади і військовими [2]. Деякі дослідники не безпідставно зауважують, що норми, які регламентують питання національної безпеки і визначають демократичність цивільного контролю (зокрема і участь у цьому процесі громадськості. – Прим. авт.) містять чимало протиріч, які потребують наукового підходу [3, с. 194].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена тематика привертала увагу низки закордонних дослідників. В оцій статті зокрема були використані висновки та окремі положення публікацій таких авторів, як А. Гриціус і К. Паулаускас (A. Gričius & K. Paulauskas), В. Роквіч, З. Єфтіч та Ж. Іваніц (V. Rokvic, Z. Jeftic & Z. Ivanis), О. Грін (O. Greene), З. Кржиж (Z. Kříž), С. Ланн (S. Lunn), К. Доннеллі (C. Donnelly), Ф. Ейдус (F. Ejodus), Д. Піон-Берлін (D. Pion-Berlin), Ф. Дроз-Венсан (Ph. Droz-Vincent), Р. Джу (R. Joo). Поміж українських науковців також можна навести прізвища авторів (С. Алфьоров, С. Вітвіцький, Ю. Вічалківська, Г. Гончаренко, С. Денисюк, М. Кобець, С. Полтораєк, І. Шопіна, С. Тарасов, та ін.), роботи яких були присвячені проблемі функціонування громадського контролю (нагляду) у секторі безпеки та/чи оборони в нашій державі. Попри наявні здобутки, не є остаточно з'ясованим питання про фактичний вплив громадського контролю (нагляду) на стан функціонування сектору безпеки та оборони в Україні. Зараз, в умовах війни і запровадженого на території нашої держави воєнного стану виникає закономірне питання не лише про ефективність, а й допустимість реалізації окремих форм цього виду контролю (нагляду).

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових передумов здійснення громадського контролю (нагляду) за сектором безпеки і оборони в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Результати дослідження. Чітко визначена структура збройних сил, їх постійна бойова та мобілізаційна готовність, суворі ієрархія та єдиноначальність прийняття важливих рішень, обов'язковий призов і консервативні традиції військової служби можуть здатися дещо протилежними цінностям, які відстоює сама демократія. Деякі закордонні автори навіть згадують про так звану «автономію військових». Сербські дослідники (В. Роквіч, З. Єфтіч та Ж. Іваніц) підкреслюють, що військові користуються політичною та військовою автономією у сферах своєї компетенції [4, с. 687]. Д. Піон-Берлін каже, що існують різні виміри військової автономії, починаючи від особистих рішень щодо підвищення або призначення окремих службовців, визначення бюджетних часток, військової доктрини, військової освіти, військової модернізації, виробництва та закупівлі зброї, організації оборони до більш політизованих елементів, таких як роль військових у розвідці, внутрішня безпека та дедалі більш чутливі питання, такі як політичні репресії та судовий нагляд [5]. Втім, як застерігає Ф. Дроз-Венсан, обсяг військової автономії (а по суті – влади) може потім перекинутися з чисто військових питань на політичні прерогативи, соціально-економічні привілеї. І відстань від функціональної автономії до агресивного захисту прерогатив часто невловима [6, с. 710].

Проте, враховуючи життєво важливе завдання збройних сил – «*оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності*» (ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України»), суспільство готове прийняти певний дефіцит демократії та винятковий, а в деяких випадках привілейований статус військових. У той же час, як зауважують литовські вчені (А. Гриціус і К. Паулаускас), маючи монополію на озброєння, збройні сили можуть представляти велику загрозу державності, що неодноразово було в багатьох країнах світу [7, с. 237]. Ключовою ознакою сектору національної безпеки та оборони є секретність і конспіративність, тому введення незалежного нагляду з боку громадянського суспільства має бути особливим інструментом запобігти будь-якому перетворенню військової сили на політичну перевагу [3, с. 196–197].

У межах повноважень, наданих відповідно до Конституції України, сектор безпеки і оборони підлягає демократичному цивільному контролю. Цей вид контролю здійснюється за принципами верховенства права, законності,

підзвітності, прозорості, ефективності та результативності. Прозорість передбачає повне розкриття фінансової інформації щодо функціонування сектору безпеки та оборони з метою забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів з урахуванням вимог Закону України «Про державну таємницю».

Сама концепція демократичного цивільного контролю над збройними силами та сектором оборони, м'яко кажучи, складна і багатогранна [7, с. 236].

Зазвичай у світовій практиці англійський термін «*цивільний*» означає особливий механізм для стратегічного управління у військовій сфері, яке здійснюється тими державними інституціями, які не входять до складу військової організації, тобто розуміється як синонім слову «*невійськовий*». В іншому випадку термін «*цивільний*» частіше вживається як «*суспільний*» («*громадський*»), коли йдеться про контроль з боку суспільства та його неурядових інституцій [3, с. 196]. Закон зазначає, що система демократичного цивільного контролю також включає недержавний моніторинг (громадський нагляд). Виходячи з законодавчого визначення, громадський нагляд (недержавний контроль) є невід'ємною частиною демократичного цивільного контролю.

Громадський контроль передбачає планомірну участь суспільства у державній оборонній політиці, на всіх її етапах – від формування до реалізації [8, с. 218]. З точки Г. Гончаренко, *громадський контроль над сектором безпеки* – це сукупність контрольних заходів, які здійснюються з боку інститутів громадянського суспільства для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки та інших органів, діяльність яких пов'язана із забезпеченням національної безпеки. Така діяльність інститутів громадянського суспільства має рекомендаційний характер [9, с. 161]. Важливо зазначити, що в Законі України «Про Національну безпеку» законодавець використовує термін «*громадський нагляд*», який, хоча і є синонімом до слова «*контроль*», але на думку теоретиків за своїм змістом цей вид контрольної діяльності не включає таких проявів як «*вдосконалення та розвиток*». Таким чином, за законом громадянське суспільство має здійснювати моніторинг (нагляд) за сектором національної безпеки, але видається, що не може впливати на його покращення, а це, у свою чергу, як зазначають деякі вчені, не корелюється з міжнародними стандартами демократичного цивільного контролю [3, с. 196–197].

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України» громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання» та іншими законами України. Громадським об'єднанням, зареєстрованим у встановленому законом порядку, гарантується відповідно до Конституції і законів України, а також статутних положень можливість: 1) отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом; 2) здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо; 3) проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам; 4) брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників

розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їх сімей. Частина третя вказаної норми (щодо статусу ЗМІ у питаннях висвітлення національної безпеки і оборони), на наш погляд, сформульована не цілком вдало, адже не є цілком зрозумілим, що саме закладає законодавець до її змісту – право на висвітлення інформації, обов'язок інформувати суспільство чи певні межі їх діяльності у даному секторі державних інтересів (норма має занадто загальне формулювання)!

Отже, з наведеного стає очевидним, що для громадян громадський контроль (нагляд) (виходячи з приписів закону), фактично реалізується не безпосередньо, а опосередковано, через інші громадські та державні інституції зі властивим їм формами реалізації своїх повноважень (прав).

Однак слід мати на увазі, що ідеал демократичного контролю – це двосторонній процес, постійний обмін між військовими та суспільством. В межах громадського нагляду закон також спонукає до активних дій і уповноважені органи сектору безпеки і оборони – періодично, але не рідше ніж раз на три роки, вони зобов'язані видавати «Білі книги» або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо). Такі заходи з боку уповноважених інституцій військово-оборонного сектору мають на меті забезпечення систематичного інформування суспільства про діяльність сектору безпеки і оборони України, забезпечення обґрунтованості рішень державних органів із зазначених питань, про стан виконання заходів розвитку даного сектору.

Крім зазначеного, збройні сили, повинні активно впливати на думку суспільства (громади), формуючи позитивне ставлення до стратегічних напрямів розвитку та удосконалення сектору національної безпеки і оборони, проводити політику «відкритих дверей», організовуючи та беручи участь у багатьох громадських заходах за різними формальними (наприклад, національні фестивалі) та неформальними (презентації фільмів на військову тематику) форматами [7, с. 250]. Але як зауважували, А. Грициус і К. Паулаускас (на прикладі литовського суспільства, де армія має порівняно високу, за оцінками фахівців, соціальну підтримку – 40%): *«треба мати на увазі, що ця підтримка ніколи не випробовувалась реальними кризами і на справжньому полі бою в захисті Батьківщини»* [7, с. 253]. Нажаль на сьогодні, в умовах широкомасштабної російської агресії український народ може надати об'єктивну оцінку рівню підготовленості та спроможності ЗСУ. За даними соціологічного дослідження (станом на початок березня 2022 року): *«78% дорослого населення вірять у перемогу України у війні з Росією; найбільший захист та підтримку громадяни (70,5%) відчують саме від ЗСУ; 43,6% респондентів готові терпіти незручності та проблеми, пов'язані з війною, щоб забезпечити мир на умовах України стільки, скільки необхідно»* [10, с. 14].

«Демократія демократією, але захиститися можна лише зброєю і силою...», – так у реаліях воєнного життя наголосила заступниця Міністра оборони України Г. Маляр [11]. Як це впливатиме на підстави та порядок здійснення громадського контролю (нагляду) за сектором безпеки і оборони в нашій державі в умовах воєнного стану? До уваги потрібно прийняти і той факт, що Законом України від 15.03.2022 р. № 2123-IX, під час дії воєнного стану законодавець заборонив здійснення громадського контролю у будь-якій формі за діяльністю поліції (ст. 90-1 Закону України «Про Національну поліцію»). Водночас стосовно здійснення громадського контролю (нагляду) за органами сектору безпеки і оборони в умовах війни будь-якої чіткої позиції закон на сьогодні не містить.

Із уведенням на території України (з лютого 2022 року) воєнного стану обсяг повноважень військових суттєво збільшився. До сфери військового управління та обо-

роноздатності держави крім військового командування долучилися ще утворені відповідно до закону військові адміністрації. Запровадження заходів правового режиму воєнного стану зумовлених загрозою, призводить до обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 27) зазначає, що контроль за діяльністю військового командування, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану здійснює Рада національної безпеки і оборони України. Виникає закономірне питання, чи залишатимуться за таких обставин актуальними приписи Закону України «Про національну безпеку України» щодо повноважень у здійсненні демократичного цивільного контролю інших суб'єктів, зокрема громадськості.

Слід наголосити, що громадський контроль (нагляд) це сукупність певних заходів. С. Денисюк громадський контроль за адміністративною діяльністю правоохоронних органів визначає як *юридичну гарантію законності* [12]. З огляду на те, що представники громадськості не мають владних повноважень держави, ефективність громадського контролю, як наголошують С. Алфьоров та С. Вітвіцький, прямо залежить від ступеня відкритості публічної адміністрації (в сфері діяльності якої здійснюється такий контроль. – *Прим. авт.*). Більша частина заходів громадського контролю входить до сфери регулювання законодавства про звернення та порядок інформування громадян про діяльність державних і муніципальних органів [13, с. 105].

У Конституції України (ст. 64) проголошено, що не може бути обмежено право громадян на індивідуальні або колективні письмові чи особисті звернення до органів державної влади; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Тож, закріплене у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України» право громадян на безпосереднє звернення до державних органів навіть в умовах воєнного стану не може бути обмеженим. Але як застерігає законодавець, сфера громадського нагляду може бути обмежена Законом України «Про державну таємницю». Більшість відомостей у сфері національної безпеки та оборони, а особливо в умовах ведення війни, належить до інформації, що буде віднесена до державної таємниці. Звід відомостей, що становлять державну таємницю затверджено Наказом Служби безпеки України від 23.12.2020 р. № 383. Навіть відомості про морально-психологічний стан особового складу військових формувань або ефективність морально-психологічного забезпечення підготовки чи застосування військ (сил), які дають змогу встановити їх безздатність мають ступінь секретності «цілком таємно».

Обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону виключно в інтересах національної безпеки. Можна навести непоодинокі приклади таких винятків у низці законів. До прикладу, згідно з ч. 3 ст. 13 Закону України «Про інформацію» інформація про стан довкілля не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом, крім інформації про місце розташування військових об'єктів. Відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України «Про основи національного спротиву» видатки на здійснення та забезпечення заходів з організації, підготовки, підтримання та ведення руху опору належать до таємних видатків Державного бюджету України, які виділяються Міністерству оборони України окремим напрямом на утримання Сил спеціальних операцій ЗСУ.

В умовах воєнного стану в інтересах національної безпеки Основний закон допускає також обмеження свободи слова і вільного вираження у ЗМІ своїх поглядів і переконань

(ст. 34), беззаперечно гарантованих у мирний час. Крім того, навіть за звичайних умов законодавець наголошує на неприпустимості зловживання свободою діяльності ЗМІ шляхом популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади тощо (ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»). В межах здійснення заходів правового режиму воєнного стану закон наділяє військове командування разом з військовими адміністраціями повноваженнями регулювати роботу видавництв, телерадіоорганізацій, інших ЗМІ, а також використовувати мас-медіа для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення, забороняти передачу інформації через комп'ютерні мережі.

Чи відбувається обмеження можливостей громадських об'єднань в реалізації громадського нагляду в умовах воєнного стану? Частково так. Отримання інформації з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони буде суттєво обмежено інтересами національної безпеки, оскільки більшість питань, що є предметом цивільного контролю здобуває статусу таємної інформації. Щодо участі громадських об'єднань в громадських експертизах проєктів нормативно-правових актів, громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, чинне законодавство не містить будь-яких виключень з цих порядків в умовах воєнного стану. Але нагадаємо, що в умовах воєнного стану координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони здійснює Рада національної безпеки і оборони України (а більшість її рішень із зазначених питань здобувають грифу таємності). Тож, можна визнати, що і за цими напрямками на період воєнного стану можливості громадського контролю (нагляду) суттєво обмежуються. Але необхідно наголосити, що заходи демократичного цивільного контролю покликані не лише

для забезпечення законності, а й для сприяння ефективній діяльності органів сектору безпеки і оборони. З огляду на що, у ст. 17 Закону України «Про оборону України» зазначається, що громадяни України в установленому законом порядку можуть створювати громадські організації для сприяння зміцненню оборони держави.

Висновки. Таким чином, в умовах дії правового режиму воєнного стану значення громадського контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони в цілому не втрачається. Але, враховуючи специфіку зазначеної сфери правовідносин в інтересах національної безпеки закон: по-перше, суттєво обмежує доступ до більшої частини інформації, яка стосується конкретної діяльності органів сектору безпеки і оборони; по-друге, надає додаткові повноваження державним органам (військовому командуванню, військовим державним адміністраціям) щодо обмеження здійснення окремих правових форм чи взагалі припинення діяльності певних суб'єктів здійснення громадського контролю (нагляду); по-третє, переорієнтує діяльність суб'єктів громадського контролю (нагляду) з питань моніторингу більш на сприяння зміцненню оборони держави та захисту населення.

Безумовно, що у цьому дослідженні ми лише розглянули нормативно-правові (формальні) передумови здійснення громадського контролю (нагляду) за сектором безпеки і оборони. Але залишається питання механізму фактичної реалізації усіх цих норм в умовах воєнного стану (в умовах війни), що становитиме предмет для наших подальших наукових пошуків в цьому напрямі. Цілковито було б внести певні корективи до Закону України «Про національну безпеку України» щодо меж чи цілковитої заборони здійснення громадського контролю (нагляду) за сектором безпеки і оборони в умовах дії режиму воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний контроль. *Проектний офіс реформ Міністерства оборони України*. URL: <https://defense-reforms.in.ua/civilian-control> (дата звернення: 10.05.2022).
2. Вічалківська Ю. С. Зобов'язання України щодо встановлення демократичного цивільного контролю над силовими та спеціальними структурами держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 2. С. 112–118.
3. Shopina, I., Kobets, M., Tarasov, S. (2021). Non-Governmental Control in the Sphere of National Security of Ukraine. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 188: 194–199.
4. Rokvic, V., Jeftic, Z. & Ivanis, Z. (2013). Civil-Military Relations and Democratic Control over the Armed Forces in the Republic of Serbia. *Armed Forces & Society*, 39(4): 675–694. DOI: 10.1177/0095327X12462553.
5. Pion-Berlin, D. (October 1992). Military Autonomy and Emerging Democracies in South America. *Comparative Politics*, 25(1): 83–103.
6. Droz-Vincent, Ph. (2014). Prospects for «Democratic Control of the Armed Forces»? Comparative Insights and Lessons for the Arab World in Transition. *Armed Forces & Society*, 40(4): 696–723. DOI: 10.1177/0095327X12468881.
7. Gricius, A., & Paulauskas, K. (2002). Democratic Control of the Armed Forces in Lithuania. *Connections: The Quarterly Journal*, 1(4): 29–50. DOI: <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.01.4.04>.
8. Полторац С. Т. Громадський контроль над військово-промисловим комплексом: інституційні аспекти функціонування. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2017. № 1. С. 214–220.
9. Гончаренко Г. А. Громадський контроль за сектором безпеки: адміністративно-правові засади, суб'єкти та проблеми реалізації. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 65. С. 160–167. DOI: <https://doi.org/10.32837/app.v0i65.321>.
10. Дослідження: Майже 80% українців вірять у перемогу України у війні з Росією. *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/infospace/article/197289/2022-03-08-doslidzhennya-mayzhe-80-ukraintiv-viryat-u-peremogu-ukrainy-u-viyni-z-rosiieyu/> (дата звернення: 12.05.2022).
11. «Захиститися можна лише зброєю і силою»: в Міноборони розповіли, як Україна зміниться після війни: з повідомлення Ганни Муляр (ТСН, 11.05.2022). URL: <https://tsn.ua/ato/zahistititsya-mozhna-lishe-zbroeyu-i-siloyu-v-minoboroni-rozpovili-yak-ukrayina-zminitsya-pislya-viyni-2059198.html> (дата звернення: 12.05.2022).
12. Денисюк С. Ф. Громадський контроль за правоохоронною діяльністю в Україні: адміністративно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. ДДУВС. Київ, 393 с.
13. Алфьоров С. М., Вітвіцький С. С. Громадський контроль в умовах формування громадянського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 101–108.